

تحلیل راهبردهای پایداری مرتع از نگاه سازمانی در راستای توسعه پایدار روستایی (نمونه مطالعه: استان خراسان جنوبی)

* محمود فال سلیمان^۱، حجت‌الله صادقی^۲، محمد حاصلی^۳، فاطمه امیری^۴

- ۱- دانشیار، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
- ۲- دانشجوی دکتری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد ایذه، دانشگاه آزاد اسلامی، ایذه، ایران.
- ۳- دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
- ۴- دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

حکیده

تاریخ دریافت: ۰۵ آذر ۱۳۹۵
تاریخ پذیرش: ۰۲ اسفند ۱۳۹۵

هدف این مقاله، سنجیدن ظرفیت‌ها و محدودیت‌های مراتع استان خراسان جنوبی در راستای توسعه پایدار روستایی با استفاده از الگوی SWOT است. این الگو مشتمل بر چهار مؤلفه قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهاست. روش پژوهش بر مبنای هدف، کاربردی و بر مبنای روش، توصیفی تحلیلی است. مفاهیم این پژوهش، با استفاده از دیدگاه پنجاه کارشناس در سازمان‌ها و مراکز تحقیقاتی مرتبط با زمینه‌های تخصصی مختلف تعیین شد و با وزن‌دهی و رتبه‌بندی بر اساس الگوی SWOT، میزان اهمیت این عوامل مشخص و سپس نکات مثبت و منفی مراتع منطقه شناسایی شد. نتایج نشان داد که ظرفیت موجود برای توسعه و حل مسائل مرتعی استان خراسان جنوبی تا حدودی مهیاست. بر این اساس مهم‌ترین عامل قوت، انجام عملیات ممیزی مراتع با ارزش ۰/۵۴۸؛ مهم‌ترین عامل ضعف، نوع دام غالب و مازاد متکی به مرتع با ارزش ۰/۳۸۴؛ مهم‌ترین فرصت، برخورداری از دانش بومی و سنتی به منظور احیای مراتع با ارزش ۰/۳۸۸؛ و مهم‌ترین تهدید، کمبود بارش‌های جوئی و تداوم خشک‌سالی و افت توان تولیدی مراتع با ارزش ۰/۴ است. شایان ذکر است که راهبرد تهاجمی به‌عنوان بهترین راهبرد برای مدیریت و توسعه مراتع تعیین شد.

کلیدواژه‌ها:

ظرفیت‌ها، محدودیت‌ها، قوت و ضعف، مراتع، خراسان جنوبی، SWOT

مقدمه

منابع محیطی از جمله مراتع استفاده شود. مدیریت بهینه مراتع با رویکرد توسعه پایدار، می‌تواند به توسعه پایدار روستاها کمک کند؛ چراکه دامداری از گذشته تاکنون، از ارکان محوری بخش کشاورزی در توسعه روستاها و اقتصاد ملی و از منابع عمده تأمین غذای انسان به‌شمار می‌رود.

در برخی مواقع، افزایش سریع جمعیت و محدودیت‌های تولید مشکلاتی ایجاد کرده است. با توجه به لزوم نگرش سیستمی و پایدار در برنامه‌های توسعه، نمی‌توان دامداری (در اینجا، منظور بیشتر روش دامداری سنتی رایج در ایران، یعنی روش مبتنی بر مرتع است) را از توسعه بخش کشاورزی و به‌طور کلی توسعه پایدار روستایی، تفکیک و حذف کرد. دلیل این امر آن است که مراتع به‌عنوان حیاتی‌ترین بستر توسعه پایدار محیط‌زیست و پدیده‌های بوم‌شناختی به‌شمار می‌آید و در حقیقت، زیربنایی برای کشاورزی و توسعه پایدار روستایی است. این منبع افزون‌بر نقش چشمگیر در تولید روستایی، در جلوگیری از تخریب و فرسایش خاک، ذخیره آب‌های زیرزمینی و... نیز مؤثر است (Najafi, Shirvanian & Aghshenas, 2008).

در مقوله توسعه و پایداری محیطی، مدیریت و برنامه‌ریزی محیطی تأثیر فراوانی دارد؛ به‌طوری که مدیریت صحیح، سبب یکپارچه‌شدن ساختاری و کارکردی منابع و در نتیجه، کارکرد مناسب اکوسیستم خواهد شد. امروزه، نحوه مدیریت منابع طبیعی و به‌ویژه مراتع در سطح منطقه‌ای و ملی، به‌عنوان یکی از منابع زیست‌محیطی برای تحقق اهداف توسعه اکولوژیکی و اقتصادی اهمیت دارد. همچنین، عرصه مراتع نقشی اساسی در تولید کشاورزی و دامداری ایفا می‌کند؛ به‌گونه‌ای که مرتع، پایدارترین عامل تولید در دامداری سنتی محسوب می‌شود (Pa Yazdi & Labaf Khaniki, 2000). بنابراین توجه به پایداری مراتع، از نکات بارز محیطی از بُعد مدیریتی است.

باتوجه به اهمیت رویکرد پایداری منابع زیست‌محیطی و مدیریت بهینه در این زمینه، باید بهترین برنامه‌ریزی‌ها را برای انواع جوامع ارائه کرد؛ به‌گونه‌ای که در چهارچوبی نظام‌مند، از

* نویسنده مسئول:

دکتر محمود فال سلیمان

نشانی: بیرجند، دانشگاه بیرجند، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا.

تلفن: ۳۶۱۹۱۴۰ (۹۱۵) ۹۸+

پست الکترونیکی: mfall@birjand.ac.ir

برنامه‌ریزی کرد؛ به گونه‌ای که مراتع، زیر فشار قرار نگیرد و به‌سوی نابودی نرود. بنابراین، شناخت ظرفیت‌ها و محدودیت‌های مراتع در سطح منطقه‌ای، موضوعی ضروری است.

استان خراسان جنوبی در زمینه مراتع، شرایط خاصی دارد؛ به گونه‌ای که بخش عمده‌ای از اقتصاد روستایی منطقه، به‌ویژه در نواحی مرزی، مبتنی بر دامداری و پرورش برخی احشام کوچک و بزرگ، مانند گوسفند، شتر، شترمرغ و... است. حیات و ادامه روند این نوع اقتصاد، به وضعیت مراتع بستگی داشته و دارد. براین اساس، آنچه در زمینه وضعیت مراتع کشور بیان شده، درباره مراتع استان خراسان جنوبی با تشدید بیشتری همراه است. عواملی که در این منطقه مراتع را در وضعیت نامناسب قرار می‌دهد، عبارت است از: شرایط اقلیمی بحرانی، کمبود منابع آبی و برداشت بی‌رویه از دشت‌ها در زمینه آب، کمبود اکسیژن در برخی نقاط به دلیل کاهش بوته‌های بیابانی، وجود گردوخاک‌های فصلی، کم‌کاری و نبود توجه کافی به مراتع در برخی مقاطع زمانی و... گفتنی است که کمبود اکسیژن در برخی نقاط به دلیل کاهش بوته‌های بیابانی، باعث شد تا در راستای تقویت منابع طبیعی و کشت انواع بوته، طرح ترسیب کربن با مشارکت سازمان ملل در این منطقه انجام شود.

پایداری روستاها در این منطقه و نواحی مرزی در زمینه امنیت، از دیگر ضرورت‌های مهم محسوب می‌شود؛ چراکه پایداری سکونتگاه‌های روستایی، رابطه‌ای ناگسستنی با اقتصاد روستایی دارد. براین اساس، با توجه به وضعیت مراتع استان و نقش آن‌ها در اقتصاد روستایی و مسائل اجتماعی از گذشته تاکنون، هدف این مقاله بررسی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های مراتع استان خراسان جنوبی در قالب الگوی برنامه‌ریزی راهبردی SWOT در راستای توسعه پایدار روستایی بود؛ به گونه‌ای که قوت‌ها و ضعف‌ها (عوامل درونی) و فرصت‌ها و تهدیدهای سیستم (عوامل بیرونی) در زمینه مراتع استان مشخص شود. پس از شناسایی مناسب این محدودیت‌ها و ظرفیت‌ها، می‌توان در راستای توسعه پایدار مراتع، از قوت‌ها و فرصت‌ها برای حذف و کاهش تهدیدها و ضعف‌های مراتع استفاده کرد. افزون‌براین، می‌توان بهترین راهبردها را برای پایدار کردن مراتع منطقه و حفظ و بهره‌برداری بهینه از آن‌ها، به‌منظور رسیدن به اهداف توسعه پایدار زیست‌محیطی اتخاذ کرد.

مروری بر ادبیات موضوع

رویکرد مناسب محیط‌گرایی

هم‌اکنون، بیش از سه دهه از توجه جهانی به موضوع حفاظت محیط‌زیست و مباحثی درباره توسعه پایدار به‌طور علمی و جدی می‌گذرد. قبل‌ازاین در تمامی طرح‌های توسعه، فقط دیدگاه اقتصادی و ایجاد درآمد و بازده اقتصادی بیشتر مدنظر بود. باوجوداین در دهه ۱۹۷۰، این ذهنیت در افکار سیاست‌گذاران

در حال حاضر، موضوع مهم در بهره‌برداری از مراتع در تغذیه دام، بهره‌برداری مناسب دامداران روستایی از این منبع است؛ به گونه‌ای که پایداری آن حفظ شود و در بلندمدت بتواند نقش مناسب‌تری در فرایند تولید و اقتصاد روستایی ایفا کند؛ زیرا پایداری مراتع با توجه به نقش آن در اقتصاد روستایی، می‌تواند به توسعه پایدار روستایی بینجامد و در این فرایند تأثیرگذار باشد. افزون‌براین، نقش مراتع در برخی مناطق، از جمله مناطق مرزی و کویری همچون خراسان جنوبی بسیار بارزتر است؛ زیرا از یک سو بخش عمده اقتصاد روستاها به مراتع وابسته است و از سوی دیگر، در زمینه مسائل اجتماعی، از جمله امنیت و تقویت آن مؤثر است. در واقع، اگر مراتع به‌صورت مناسب مدیریت شود، اقتصاد روستایی قوت می‌گیرد و در نتیجه، پایداری جمعیت اتفاق می‌افتد که این پایداری جمعیت، به افزایش امنیت در مرزها نیز کمک می‌کند. بنابراین، بین توسعه پایدار روستایی از جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و زیست‌محیطی و بخش مراتع، رابطه محکم و ناگسستنی وجود دارد.

در جامعه روستایی کشور، این موضوع با توجه به ساختار و اقتصاد روستایی اهمیت دوچندانی دارد. واقعیت این است که بیشتر عرصه‌های منابع طبیعی کشور در حال تخریب است و با شیوه‌های کنونی بهره‌برداری، این روند با شدت بیشتری ادامه خواهد یافت. تخریب و نابودی محیط‌زیست و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی، از مسائل مهم بشر در قرون معاصر است. جنگل‌زدایی، بیابان‌زدایی، افزایش جمعیت، شورشیدن خاک‌ها و... از جمله تهدیدهای محیط طبیعی است که البته این مسئله در مناطق خشک و نیمه‌خشک شدت بیشتری دارد (Archer, 1990).

بررسی منابع و مطالعات نشان می‌دهد که وضعیت کمی و کیفی مراتع و جنگل‌ها در سطح کشور، سیر نزولی دارد و تخریب این منابع به دلیل وجود برنامه‌های توسعه‌ای، موضوعی درخور توجه است (Qeyturi, Ansari, Sandgol, & Heshmati, 2006). این تخریب‌ها متأثر از تبدیل و تغییر کاربری‌های طبیعی به کاربری‌های انسانی (Moradi, Fazelipour, Sadeghi, & Hosseini, 2008)، تأثیرات اقلیمی در تشدید تخریب منابع طبیعی (Akbar-zadeh & Mirhaji, 2006) و... انجام شده است. گفتنی است که «فَرَق» به‌عنوان راهکاری مدیریتی، نقش مهمی در احیای مراتع تخریب‌شده داشته است (Kraaij & Milton, 2006).

بر اساس آنچه بیان شده، اهمیت مسائل محیطی و به‌ویژه مراتع بر کسی پوشیده نیست. از این رو، مدیریت این عرصه‌ها به برنامه‌ریزی یکپارچه و اصولی نیاز دارد که برای رسیدن به این مهم اولین گام، شناخت واقعی اکوسیستم‌های منطقه‌ای است. به‌عبارت‌دیگر، ابتدا باید داشته‌ها و نداشته‌ها مشخص و شناسایی شود. بهتر آن است که محدودیت‌ها و ظرفیت‌های موجود در زمینه توسعه مراتع، به‌صورت پایدار شناخته شود؛ زیرا در صورت شناخت درست، بهتر می‌توان در زمینه توسعه اقتصادی و زیست‌محیطی مناطق

دهیم تا در نهایت به مدیریت قوی محلی و توانمندسازی منتهی شود (Kakumba, 2010).

براین اساس، بخش مراتع و توسعه پایدار آن از جمله مسائل مهم محیطی در بحث منطقه‌ای است؛ زیرا همان گونه که اشاره شد، مراتع نقش مهمی در اقتصاد روستایی و توسعه پایدار آن ایفا می‌کند که توجه به ظرفیت‌های مراتع می‌تواند به تقویت اقتصاد ملی نیز منجر شود. از این رو، هم در مقیاس خرد و هم در مقیاس کلان (منطقه‌ای)، مجموعه عوامل دست‌به‌دست یکدیگر می‌دهد تا محیط به پایداری مناسبی دست یابد و بخش مراتع نیز از این موضوع مستثنی نیست. در واقع، باید در چهارچوب ساختار نظام‌های بهره‌برداری و عوامل اکولوژیکی مناسب، بر ظرفیت‌ها و محدودیت‌های مراتع تأکید شود (Saeedi Garaghani, Heidari, Barani, & Alavi, 2013). بنابراین، توسعه هر منطقه به تمامی منابع محیطی و انسانی آن بستگی دارد که با توجه به جایگاه مراتع، این منبع در بحث ظرفیت‌ها و محدودیت‌های منطقه مهم است.

وضعیت و اهمیت مراتع

عرصه‌های مرتعی در هر منطقه، ظرفیت‌ها و محدودیت‌هایی دارد که باید به آن‌ها توجه خاصی شود. این توجه در مدیریت و برنامه‌ریزی و عملکرد مطلوب آن‌ها خلاصه می‌شود. مراتع کشور با سطحی معادل ۸۶ میلیون هکتار، بیش از ۵۳ درصد از مساحت ایران را در برمی‌گیرد (Eskandari, Alizadeh, & Mahdavi, 2008). نقش زیربنایی مراتع در توسعه و پایداری تولید، فراتر از تولید مستقیم علوفه و تأمین نیاز غذایی دام است. پایداری در مراتع، شامل مدیریت صحیح اکوسیستم‌های مرتعی به منظور استفاده مطلوب از منابع طبیعی با تأکید بر حفاظت از تنوع ژنتیکی و آب‌و‌خاک و محیط‌زیست است (Moghaddam, 2007). با افزایش جمعیت و نیاز به مواد غذایی بیشتر، ضرورت بهره‌برداری پایدار و مدیریت علمی منابع طبیعی، به‌ویژه مراتع، در فرایند توسعه پایدار از اهمیت برخوردار است (Khalighi, Khalighi, & Farahpoor, 2006). بی‌تردید، این ضرورت ایجاب می‌کند که بهره‌وری و رشد بخش منابع طبیعی، به‌ویژه مدیریت مراتع، در برنامه‌های توسعه‌ای به‌طور مستمر ارتقا یابد (Azarnivand, Namjooyan, Arzani, Jafari, & Zare'e Chahooki, 2007). در نیم‌قرن اخیر، به دلیل شکنندگی اجتماعی و اقتصادی بهره‌برداران، بهره‌برداری و مدیریت مراتع کشور دستخوش دگرگونی و تغییرات زیادی شده است (Heydari, 2010; Barani, 2004).

پیشینه تحقیق

بیشتر مطالعات در زمینه مراتع، به‌طور عمده درباره مسائل و همچون توسعه اراضی دیم در عرصه مرتع، حضور بدون برنامه و چرای دام مازاد، تعدد جمعیت بهره‌بردار، فشار بیش‌از حد دام بر مرتع و... است. براساس مطالعه انصاری و همکاران (۲۰۰۸) در بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مؤثر بر تخریب مراتع در

و برنامه‌ریزان توسعه مطرح شد که این‌گونه روند رشد اقتصادی، در نهایت به تخریب محیط‌زیست، نابرابری اجتماعی، کاهش منابع و... منجر می‌شود و جبران این مشکلات در درازمدت موجب ضررهای فراوان اقتصادی خواهد شد (Todaro, 1977). در همین راستا، با بروز ضایعات زیست‌محیطی و کاهش سطح زندگی مردم، رهیافت توسعه پایدار مطرح شد و به‌عنوان دستور کار قرن بیست‌ویکم در سطوح بین‌المللی و منطقه‌ای و محلی تعیین شد (Roseland, 1977).

توسعه پایدار نیازهای نسل حاضر را برآورده می‌سازد؛ بدون آنکه توانایی نسل‌های آینده را در برآورده کردن نیازهایشان بیازماید. توسعه پایدار دو مفهوم مهم دارد: ۱. تأمین نیازهای مردم فقیر؛ ۲. توجه به محدودیت‌های ایجادشده برای محیط به‌وسیله فناوری و سازمان‌های اجتماعی به‌منظور برآورد نیازهای نسل حاضر و آینده (Mitchell, 2013). درحقیقت، توجه به اصول توسعه پایدار سبب می‌شود که در نتیجه دخالت‌های نابجای انسان، کمترین آسیب‌ها به محیط وارد شود و این امر بسیار متعادل‌کننده و مطلوب خواهد بود (Willer & Kilcher, 2009). به‌عبارت‌دیگر، توسعه پایدار با مبانی پیچیده‌ای که با خود به‌همراه دارد، سال‌هاست در ادبیات جهانی بررسی می‌شود.

از دهه ۱۹۴۰، به‌بن‌بست رسیدن فرایند توسعه‌ای شروع شد. باین‌حال از دهه ۱۹۸۰، با نگاه جدید و خاصی به توسعه و مشکلات محیط‌زیست نگریسته شد و این موضوع مبنای نظریه‌های پایداری قرار گرفت (Hardietal, 1997). در واقع، به‌منظور توسعه پایدار زیست‌محیطی، تأکید بر توسعه همه‌جانبه محلی برای توسعه انسانی، پیشرفت کیفی استانداردهای زندگی براساس حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار اجتماعی، اتخاذ رویکرد توسعه مناسب را ضروری می‌نمایاند (Kanamaru, 2005).

محدودیت‌ها و ظرفیت‌های منطقه‌ای

امروزه، کشورهای درحال توسعه به‌منظور تقویت زیربنای اقتصادی خود، رهایی از وابستگی، ایجاد تعادل منطقه‌ای و رسیدن به توسعه اقتصادی پایدار، به شناسایی امکانات و منابع کشورشان نیاز دارند (Bakhtiari, 2001). از این رو، بررسی و شناخت وضعیت مناطق و نواحی، قابلیت‌ها و محدودیت‌ها و تنگناهای برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و انتظام فضایی، از اهمیت بسزایی برخوردار است (Georg, 1988). قابلیت‌ها و ظرفیت‌های محیطی در ابعاد مختلف گنجانده می‌شود که در صورت بهره‌گیری مناسب، نتایج مفید یا برعکس می‌تواند نه تنها در توسعه منطقه‌ای نتایج منفی داشته باشد؛ بلکه آثار آن به سطح ملی نیز کشیده شود.

برای اینکه ظرفیت‌های بالقوه موجود در هر سیستم به‌صورت بالفعل درآید، باید موضوع‌هایی همچون ورودی و خروجی و توان سیستم و ظرفیت‌سازی را به‌عنوان سازوکاری اساسی مدنظر قرار

جمعیت، اهالی بومی این مناطق به دلیل وابستگی شدید به منابع طبیعی و کمبودن فعالیت‌های کشاورزی، با حفظ اکوسیستم جنگلی آشنایی دارند و افزایش جمعیت، بر روند حفظ منابع طبیعی آسیب وارد نمی‌کند. بنابراین، افزایش جمعیت نیز می‌تواند به حفظ منابع طبیعی کمک کند و همیشه تخریب‌کننده نیست.

روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، توصیفی تحلیلی بود. برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های لازم، بررسی‌های اسنادی و کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به کار رفت و با توجه به اطلاعات به دست آمده، وضعیت موجود مراتع منطقه بررسی شد. بدین صورت که قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها مشخص و نتایج به دست آمده در سطح سازمانی و کارشناسی تلفیق و جمع‌بندی شد. بررسی در سطح کارشناسی و سازمانی، یکی از مناظر بررسی موضوع است و در تحقیقات آینده، می‌توان از دیدگاه جامعه و مدیران محلی نیز بر این موضوع تأکید کرد.

تلفیق و جمع‌بندی مطالب در هر سطح، با برگزاری سلسله‌جلسه‌های تخصصی انجام شد. به منظور بررسی و ارزیابی کمی، از عوامل داخلی و خارجی در چهارچوب دو ماتریس ارزیابی عوامل داخلی و خارجی (به ترتیب IFE و EFE)^۸ در الگوی SWOT استفاده شد. برای ارزیابی عوامل خارجی و داخلی، ابتدا از طریق پرسشنامه کارشناسان به هریک از عوامل درونی و بیرونی، ارزش یا ضریب داده می‌شود. پرسش‌های پرسشنامه در قالب طیف لیکرت از یک تا پنج تنظیم و سپس این عوامل از یک تا چهار براساس میزان ارزش آن‌ها رتبه‌بندی شد و در نهایت با ضرب رتبه در ضریب، ارزش نهایی هر عامل تعیین شد. با جمع ارزش‌ها و نمره‌ها، ارزش نهایی هریک از عوامل چهارگانه ضعف‌ها، قوت‌ها، تهدیدها و فرصت‌ها محاسبه شد.

ذکر این نکته مهم است که پس از مشخص شدن عوامل چهارگانه، پنجاه کارشناس مرتع در سطح استان خراسان جنوبی پرسشنامه را تکمیل کردند و نتایج پرسشنامه استخراج و براساس الگوی SWOT محاسبه شد. برای کمی کردن راهبردها، از ماتریس QSPM^۹ استفاده و سپس براساس کمیّت حاصل، راهبردها مقایسه و اولویت‌بندی شد. این شیوه مشخص می‌کند که کدامیک از گزینه‌های راهبردی انتخاب شده امکان‌پذیر است و در واقع، این راهبردها را اولویت‌بندی می‌کند. روش کار پژوهش حاضر بدین صورت بود:

۱. در مرحله اول، فرصت‌ها و تهدیدهای خارجی و قوت‌ها و ضعف‌های داخلی در ستون راست QSPM فهرست شود. این اطلاعات باید به‌طور مستقیم از ماتریس‌های EFE و IFE به دست می‌آید و حداقل ده عامل بحرانی موفقیت خارجی و ده عامل

سطح یازده استان کشور، مهم‌ترین مشکلات و موانع مدیریت طبیعی کشور عبارت است از: عوامل مربوط به دام و دامداری، چرای بی‌رویه، چرای زودرس و چرای طولانی. نجفی و همکاران (۲۰۰۸) در بررسی عوامل مؤثر بر نبود تعادل دام و مرتع بیان کردند که وضعیت کنونی بهره‌برداری از مراتع، با هدف افزایش تولید گوشت زنده دام در تضاد است و به منظور بهره‌برداری بهینه از مراتع، باید میزان استفاده از مراتع را کاهش داد.

نتایج مطالعه حسینی‌نسب و همکاران (۲۰۱۱) نشان می‌دهد که نبود انگیزه مالکیت در بهره‌برداری گروهی و کمبود سرمایه‌گذاری لازم در واحدهای بهره‌برداری و اختلال در نظام تقسیم کار، از مشکلات مهم مدیریت مراتع مشاعی در حوزه‌های آبخیز است. هولچک و همکاران^۱ (۱۹۸۹) با بررسی تأثیر سیاست‌های دولت بر مدیریت مراتع در ایالت متحده معتقدند که دولت برای جلوگیری از شدت چرا و تخریب مراتع، باید علوفه حمایتی در اختیار مرتع‌داران قرار دهد. همچنین، نتایج مطالعه بوگال و همکاران^۲ (۲۰۰۶) درباره محدوده‌های عرفی و نظام بهره‌برداری آن در شرق اتیوپی نشان داد که قانونمندی نبودن حقوق بهره‌برداری و مدیریت در اراضی مرتعی این مناطق، باعث تخریب مراتع و فقر بیشتر و کمبود غذا شده است.

تحقیقات سایره^۳ (۲۰۰۴) نشان می‌دهد که استفاده از مراتع و مدیریت آن شامل دو بُعد است؛ بُعد اکولوژیکی و بُعد اجتماعی. بنابراین، تلفیق این دو بُعد تضمین‌کننده حفاظت و بهره‌برداری پایدار منابع در حوزه‌های آبخیز است. همچنین، او خشک‌سالی و طوفان‌ها را از مهم‌ترین عوامل اکولوژیکی معرفی کرده است. لینام و استافورد^۴ (۲۰۰۳) مسائل انسانی را مهم‌تر از مسائل اکولوژیکی در بهره‌برداری و مدیریت مراتع در حوزه‌های آبخیز می‌دانند. معین‌الدین^۵ (۱۹۹۳) معتقد است که مرتع‌داری و مدیریت مراتع بدون حضور و مشارکت بهره‌برداران عملی نیست و دولت به تنهایی قادر به اصلاح و احیا و حفاظت از این منابع در حوزه‌های آبخیز نخواهد بود. هرچند برخی عوامل اکولوژیکی، از جمله طوفان‌ها و تغییرات اقلیمی نیز در این زمینه تأثیرگذار است.

کاساری و پلات^۶ (۲۰۰۳) در مطالعه‌شان برای بهبود اثر بهره‌برداری در مراتع گروهی آلپ، سیستم اداره خودگردان را پیشنهاد می‌کنند. تیما و همکاران^۷ (۲۰۰۸) آثار افزایش جمعیت بر حفاظت از منابع طبیعی را در روستاهای نوبلس در جنوب کامرون ارزیابی کردند و نتیجه گرفتند که با وجود افزایش سریع

- Holechek et al.
- Bogale et al.
- Sayre
- Lynam & Stafford
- Moeinadan
- Casari & Plot
- Timah et al.

8. Internal Factors Evaluation & External Factors Evaluation

9. Quantitative Strategic Planning Matrix (QSPM)

بین مدار جغرافیایی ۳۰ درجه و ۳۱ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۵۳ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۵۶ درجه و ۳ دقیقه تا ۶۰ درجه و ۵۷ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار گرفته است (تصویر شماره ۱). خراسان جنوبی از شمال به خراسان رضوی و از غرب به استان یزد و از جنوب به استان‌های سیستان و بلوچستان و کرمان محدود است. همچنین، از شرق با کشور افغانستان مرز مشترکی به طول ۳۳۱ کیلومتر دارد. مرتفع‌ترین نقطه استان، قله ۲۸۵۴ متری شاسکوه است و پست‌ترین نقطه این استان، در شهرستان سربیشه با ارتفاع ۵۷۶ متر از سطح دریا قرار دارد (Planning Department, 2012). براساس تقسیمات کشوری در سال ۱۳۹۰، استان خراسان جنوبی ۱۱ شهرستان، ۲۸ شهر، ۲۳ بخش، ۵۷ دهستان و ۲۸۶۷ آبادی دارد. مساحت استان، ۱۵۱ هزار و ۱۹۳ کیلومتر مربع و جمعیت آن براساس سرشماری ۱۳۹۰، ۷۳۲ هزار و ۱۹۲ نفر است (Statistical Center of Iran, 2011). میانگین بارندگی سالانه استان خراسان جنوبی، ۱۳۴ میلی‌متر و میانگین دمای سالانه، ۱۷/۵ درجه سلسیوس است (The Center of Meteorological, 2012). ۹۵ درصد وسعت این استان را عرصه‌های طبیعی دربرمی‌گیرد که از این میزان، ۲۲/۷ درصد بیابانی، ۳/۳ درصد مراتع بیابانی، ۷/۲ درصد مراتع خوب و متوسط و ۶/۸ درصد جنگلی است. ۸۸۰/۳۳۴ هکتار از مساحت این استان، جزو کانون‌های بحرانی فرسایش بادی است (Planning Department, 2012).

یافته‌ها

در ابتدا عوامل چهارگانه قوت‌ها (جدول شماره ۱)، ضعف‌ها

بحرانی موفقیت داخلی باید به ماتریس QSPM ارائه می‌شد؛

۲. در مرحله دوم، برای هر عامل بحرانی موفقیت امتیازی در نظر گرفته شد. این امتیازها با توجه به ماتریس‌های IFE و EFE بود و در ستون دوم در برابر عوامل بحرانی موفقیت قرار داده شود؛

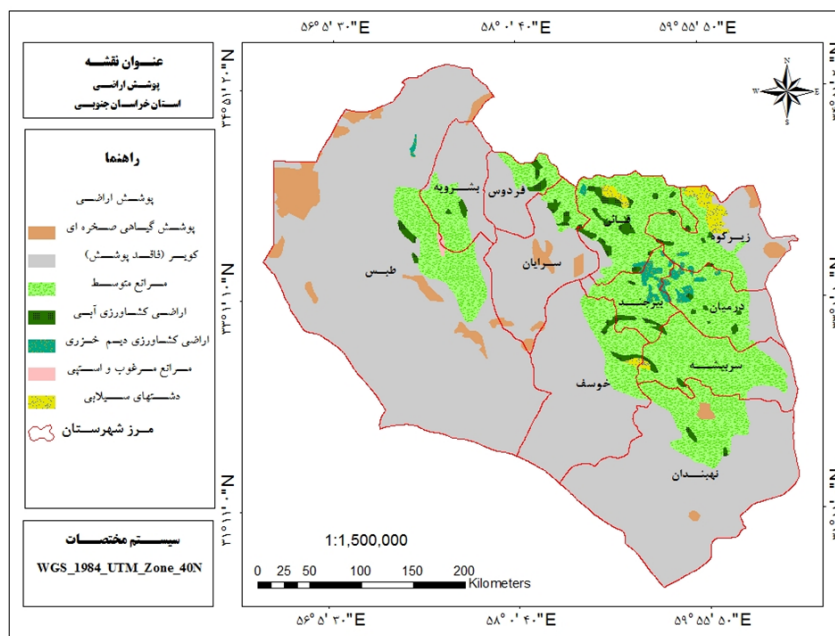
۳. در مرحله سوم، با در نظر گرفتن مرحله دوم فرموله کردن، یعنی مرحله تلفیق و ترکیب، راهبردهای ممکن و اجرایی در نظر گرفته و در ردیف بالای ماتریس QSPM قرار داده شد؛

۴. در مرحله چهارم، امتیازهای جذابیت AS تعیین می‌شد. آن‌ها را به صورت مقادیر عددی تعریف می‌کنند که نشان‌دهنده جذابیت نسبی هر راهبرد است. امتیاز جذابیت، با در نظر گرفتن همزمان عوامل بحرانی موفقیت و طرح این پرسش حاصل می‌شود که «آیا این عامل در انتخاب راهبرد مذکور اثر می‌گذارد؟». پاسخ داده شده اگر مثبت باشد، در تقسیم‌بندی بین بدون جذابیت تا بسیار جذاب از امتیاز یک تا چهار قرار می‌گیرد؛

۵. در مرحله پنجم، جمع امتیازهای جذابیت‌ها به دست آورده می‌شد. این کار با ضرب امتیاز هر عامل در امتیاز جذابیت در هر ردیف حاصل می‌شد و نشان‌دهنده جذابیت نسبی آن راهبرد بود. امتیاز بیشتر به معنای جذابیت بیشتر آن راهبرد است.

معرفی محدوده مطالعه

استان خراسان جنوبی تا قبل از پیوستن شهرستان طبس، در حدود ۹۵ هزار و ۳۸۸ کیلومتر مربع وسعت داشت. این استان

تصویر ۱. نقشه پوشش اراضی در استان خراسان جنوبی

بومی و سنتی در استفاده از رواناب‌های سطحی به‌منظور احیای مراتع با ۰/۳۸۸ و کم‌اهمیت‌ترین عامل، وجود مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی در استان در زمینه تحقیقات کاربردی با ۰/۰۷۲ بود. همچنین، در رتبه بعدی مهم‌ترین عوامل فرصت‌های مراتع منطقه در راستای برنامه‌ریزی و حذف محدودیت‌ها، افزایش رغبت بهره‌برداران مرتعی به فعالیت‌های آموزشی و مشارکت در اجرای طرح‌های مرتعداری به‌عنوان رکن اساسی با ارزش ۰/۳۶۸ و وجود زمینه و انگیزه اصلاح الگوی کشت به‌سمت کشت گیاهان علوفه‌ای در بخش زراعی با توجه به گرانی قیمت علوفه با ارزش ۰/۳۱۵ قرار داشت. در **جدول شماره ۳**، فرصت‌های مراتع منطقه نشان داده شده است. با وجود فرصت‌های نشان داده‌شده در این جدول، می‌توان بسیاری از مسائل را حل کرد.

مهم‌ترین عوامل تهدید در یازده عامل گنجانده شده است. در بین این عوامل، مهم‌ترین تهدیدها به ترتیب کمبود بارش‌های جوی و تداوم خشک‌سالی‌های و به‌دنبال آن افت توان تولیدی مراتع با ارزش ۰/۴ و حضور دام‌ها در سه نظام بهره‌برداری سنتی و پروانه چرا و طرح مرتعداری اجرا شده با ارزش ۰/۳۶۴ بود. همچنین کم‌اهمیت‌ترین تهدیدها، نبود حمایت‌های لازم مراجع قضایی در برخورد با متجاوزان به منابع طبیعی با ۰/۰۷۹ و شیوع آفت‌ها و بیماری‌های مرتعی در اثر خشک‌سالی با ضریب نهایی ۰/۱۶ شناخته شد. با استفاده از فرصت‌ها و قوت‌های موجود، می‌توان تا حدودی روند برنامه‌ریزی بهبودی مراتع منطقه را فراهم ساخت و از روند منفی آن‌ها کاست.

(جدول شماره ۲)، فرصت‌ها (جدول شماره ۳) و تهدیدهای منطقه (جدول شماره ۴) در عرصه مراتع استان خراسان جنوبی شناسایی شد. در بین عوامل قوت مهم‌ترین عامل، انجام عملیات ممیزی مراتع در سطحی معادل ۸۰ درصد وسعت مراتع استان با ارزش ۰/۵۴۸ بود. همچنین، وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی استان با امتیاز نهایی ۰/۴۸۴ در رتبه دوم اهمیت قرار داشت. در واقع وسعت زیاد مراتع، ظرفیت توسعه اقتصادی را می‌تواند در زمینه دامداری و فعالیت‌های مرتبط با آن فراهم سازد. همچنین در بین عوامل قوت، بازنگاری و فعال‌سازی طرح‌های مرتعداری راکد با ۰/۱۱۴ و تجربه اجرای طرح‌های موفق در سطح عرصه‌های مرتعی از جمله طرح ترسیب کربن با ارزش نهایی ۰/۲۵۸، به ترتیب بی‌اهمیت‌ترین شاخص‌ها شناخته شد.

در بین عوامل ضعف مهم‌ترین ضعف، نوع دام غالب در مراتع (بز) و دام‌ها متکی به مرتع با ارزش ۰/۳۸۴ شناخته شد. در رتبه دوم عوامل ضعف در زمینه مراتع استان، محدودیت‌های عمده اکولوژیکی اعم از خشک‌سالی، کمبود بارش‌های جوی و... با امتیاز ۰/۳۲ بود. همچنین، بی‌اهمیت‌ترین ضعف‌ها که تمرکز کمتری می‌توان روی آن داشت، نامشخص بودن شایستگی مراتع استان با ۰/۰۷۵ بود. در رتبه بعدی بی‌اهمیت‌ترین ضعف‌ها درباره برنامه‌ریزی مناسب برای مراتع، افزایش ارزش زمین و تقویت انگیزه‌های تبدیل مراتع با امتیاز ۰/۱۳۲ قرار داشت. **جدول شماره ۲**، وضعیت ارزش‌دهی و اهمیت عوامل مختلف را نشان می‌دهد.

در بین عوامل فرصت مهم‌ترین فرصت، برخورداری از دانش

جدول ۱. عوامل راهبردی درونی (قوت‌ها) (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

ضریب نهایی	رتبه	ضریب ثانویه به صدم	ضریب ثانویه	ضریب اولیه	ماتریس ارزیابی عوامل داخلی IFE (قوت‌ها)
۰/۵۴۸	۴	۰/۱۳۷	۱۳/۷	۸۵	انجام عملیات ممیزی مراتع در سطحی معادل ۸۰ درصد وسعت مراتع استان
۰/۱۱۴	۱	۰/۱۱۴	۱۱/۴	۷۱	بازنگری و فعال‌سازی طرح‌های مرتعداری راکد
۰/۳۳۹	۳	۰/۱۱۳	۱۱/۳	۷۰	غناي فراوان گونه‌های گیاهی دارویی و صنعتی و امکان استفاده چندمنظوره از مراتع استان
۰/۳۷۲	۳	۰/۱۲۴	۱۲/۴	۷۷	توجه کافی به حفظ گونه‌های مرتعی و وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی استان
۰/۴۸۴	۴	۰/۱۲۱	۱۲/۱	۷۵	وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی استان
۰/۲۵۸	۲	۰/۱۲	۱۲/۹	۸۰	تجربه اجرای طرح‌های موفق در سطح عرصه‌های مرتعی از جمله طرح ترسیب کربن
۰/۳۵۷	۳	۰/۱۱	۱۱/۹	۷۴	تهیه طرح‌های مرتعداری در سطح درخور توجهی از عرصه‌های استان
۰/۴۲	۳	۰/۱۴	۱۴/۰	۸۷	حضور گونه‌های گیاهی بومی مقاوم به تنش‌های محیطی
۲/۸۹	-	۱	۱۰۰	۶۱۹	جمع

جدول ۲ عوامل راهبردی درونی (ضعف‌ها) (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

ضریب نهایی	رتبه	ضریب ثانویه به صدم	ضریب ثانویه	ضریب اولیه	ماتریس ارزیابی عوامل داخلی IFE (ضعف‌ها)
۰/۱۳۲	۲	۰/۰۶۶	۶/۶۹	۶۸	افزایش ارزش زمین و تقویت انگیزه‌های تبدیل مراتع
۰/۲۸۴	۴	۰/۰۷۱	۷/۱۸	۷۳	جمعیت زیاد بهره‌بردار روستایی و عشایری
۰/۲۱۹	۳	۰/۰۷۳	۷/۳۸	۷۵	مشاع‌بودن بهره‌برداری از مراتع
۰/۲۲۸	۳	۰/۰۷۶	۷/۶۷	۷۸	نظام دامداری سنتی و معیشتی و وابسته به بهره‌برداری از مراتع
۰/۱۴۲	۲	۰/۰۷۱	۷/۱۸	۷۳	ادامه بوته‌کشی برای مصارف گوناگون سوختی
۰/۳۸۴	۴	۰/۰۸۷	۷/۷۵	۸۹	نوع دام غالب در مراتع (بز) و دام مازاد متکی به مرتع
۰/۳۲	۴	۰/۰۸۰	۸/۰۷	۸۲	محدودیت‌های اکولوژیکی اعم از خشک‌سالی و بارش
۰/۰۷۵	۱	۰/۰۷۵	۷/۵۷	۷۷	نامشخص بودن شایستگی مراتع استان
۰/۱۵۶	۲	۰/۰۷۸	۷/۸۷	۸۰	همسو و هماهنگ و هدفمند نبودن حمایت‌ها در سه بخش مرتع و دام و علوفه
۰/۰۸۱	۱	۰/۰۸۱	۸/۱۶	۸۳	هماهنگ نبودن دستگاه‌های اجرایی در عرصه منابع طبیعی
۰/۱۱۷	۲	۰/۰۸۵	۸/۵۶	۸۷	مشخص نبودن جایگاه ارزش‌ها و خدمات اکولوژیکی و زیست‌محیطی مراتع
۰/۳۳۷	۳	۰/۰۷۹	۷/۹۷	۸۱	کمبود میزان سرمایه‌گذاری در بخش منابع طبیعی
۰/۱۳۶	۲	۰/۰۶۸	۶/۸۸	۷۰	رغبت‌نداشتن مرتع‌داران به بیمه مراتع
۲/۵۶	-	۱	۱۰۰	۱۰۱۶	جمع

مجله پژوهش‌های روستایی

راهبردهای رقابتی WO (ضعف‌ها و فرصت‌ها)

نوع دوم راهبردها، ترکیبی از فرصت‌ها و ضعف‌ها بود؛ یعنی از ترکیب عوامل این دو بخش، راهبرد متناسب با آن طراحی می‌شد. در این حالت، هدف این بود که با بهره‌جستن از فرصت‌ها، ضعف‌ها را کاهش داد یا از بین برد. این راهبرد را، راهبرد «حداکثر حداقل» (WO) می‌نامند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بود از: کاهش محدودیت‌های عمده اکولوژیکی اعم از خشک‌سالی و کمبود بارش‌های جوی با استفاده از فرصت نهفته در زمینه دانش سنتی و بومی مردم در استفاده و مدیریت منابع موجود، ارتقا و افزایش جایگاه مراتع استان باتوجه‌به فرصت کشت گیاهان دارویی و علوفه‌ای با صرفه اقتصادی چشمگیر، افزایش رغبت مرتع‌داران به بیمه کردن مراتع باتوجه‌به وجود تسهیلات بانکی و امکان سرمایه‌گذاری در این زمینه، ارتقای نظام دامداری سنتی و معیشتی مردم و وابسته به مراتع با وجود مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی به‌منظور ارتقای این جایگاه، سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان دارویی در راستای افزایش شایستگی و ارزش و صرفه اقتصادی مراتع استان و امکان بهره‌گیری از انرژی خورشیدی و باد در سطح مراتع به‌منظور تأمین نیازهای انسان و دام در راستای کاهش محدودیت‌های عمده اکولوژیکی و افزایش جایگاه انسانی.

ارائه راهبردها

پس از مشخص کردن عوامل درونی و بیرونی و تعیین ارزش هر عامل، حال می‌توان راهبردهای مرتبط با هر بخش را تعیین کرد. راهبردها در چهار بخش جداگانه تعیین شد و به‌صورت ترکیبی از عوامل درونی و بیرونی بود. این چهار راهبرد عبارت بود از:

راهبردهای تهاجمی SO (قوت‌ها و فرصت‌ها)

نوع اول راهبردها، راهبردی بود که در آن با استفاده از قوت‌ها، از فرصت‌های از پیش تعیین‌شده استفاده می‌شد. این راهبرد را در اصطلاح، راهبرد «حداکثر حداکثر» (SO) می‌نامند که مهم‌ترین آن‌ها بدین شرح بود: سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان باتوجه‌به غنای فراوان گونه‌های گیاهی و دارویی منطقه، استفاده از دانش بومی و سنتی در زمینه رواناب‌های سطحی در احیای مراتع باتوجه‌به وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی استان، وجود امکانات و شرایط لازم از جمله بهره‌گیری از انرژی خورشیدی و سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان دارویی، رشد تسهیلات بانکی با سود پایین و مزایای مناسب و در نتیجه امکان اجرای بیشتر طرح‌های مرتع‌داری، وجود دانش بومی و سنتی و نیز توان فراوان کارشناسی در میان نیروهای اجرایی و توجه بیشتر به گونه‌های گیاهی مقاوم.

جدول ۳. عوامل راهبردی بیرونی (فرصت‌ها) (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

ضریب اولیه	ضریب ثانویه	ضریب ثانویه به صدم	رتبه	ضریب نهایی	ماتریس ارزیابی عوامل خارجی EFE (فرصت‌ها)
۷۶	۱۰/۰۳	۰/۱۰۰	۲	۰/۲	توان کارشناسی نیروهای اجرایی و متخصص استان
۷۰	۹/۲۴	۰/۰۹۲	۳	۰/۲۷۶	امکان اجرای طرح‌های متعدد در سطح مراتع استان
۵۵	۷/۲۶	۰/۰۷۲	۱	۰/۰۷۲	وجود مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی در استان
۷۴	۹/۷۷	۰/۰۹۷	۴	۰/۳۸۸	برخوردار از دانش بومی و سنتی در استفاده از رواناب‌های سطحی برای احیای مراتع
۷۳	۹/۶۴	۰/۰۹۶	۳	۰/۲۸۸	امکان بهره‌گیری از انرژی خورشید، باد و...
۶۷	۸/۸۵	۰/۰۸۸	۳	۰/۲۶۴	ایجاد باور و اعتقاد در مرتع‌داران دارای طرح و پروانه چرا به منظور حفظ و توسعه و بهره‌برداری بهینه از منابع
۷۰	۹/۳۴	۰/۰۹۲	۴	۰/۳۶۸	افزایش رغبت بهره‌برداران مرتعی به فعالیت‌های آموزشی و مشارکت در اجرای طرح‌های مرتعداری به‌عنوان رکن اساسی معیشت دامداری
۶۰	۷/۹۲	۰/۰۷۹	۳	۰/۲۳۷	امکان سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان دارویی
۸۰	۱۰/۵	۰/۱۰۵	۳	۰/۳۱۵	وجود زمینه و انگیزه اصلاح الگوی کشت به سمت کشت گیاهان علوفه‌ای در بخش زراعی
۷۱	۹/۳۷	۰/۰۹۳	۳	۰/۲۷۹	امکان توسعه گازرسانی به مناطق روستایی و جایگزینی سوخت فسیلی به جای سوخت هیزمی
۶۱	۸/۰۵	۰/۰۸۰	۲	۰/۱۶	رشد تسهیلات بانکی با سود پایین برای مشاغل جانبی بهره‌برداران به منظور کاهش فشار دام در مراتع
۷۵۷	۱۰۰	۱	-	۲/۸۴	جمع

توسعه پژوهش های روستایی

جدول ۴. عوامل راهبردی بیرونی (تهدیدها) (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

ضریب اولیه	ضریب ثانویه	ضریب ثانویه به صدم	رتبه	ضریب نهایی	ماتریس ارزیابی عوامل خارجی EFE (تهدیدها)
۷۶	۹/۱۷	۰/۰۹۱	۴	۰/۳۶۴	حضور دام مازاد در سه نظام بهره‌برداری سنتی و پروانه چرا و طرح مرتعداری اجرا شده
۷۶	۹/۱۷	۰/۰۹۱	۳	۰/۲۷۳	انقراض گونه‌های گیاهی بومی
۸۶	۱۰/۳۸	۰/۱۰۳	۲	۰/۲۰۶	وجود شکاف عمیق بین بخش آموزش و پژوهش و اجرا در عرصه‌های منابع طبیعی
۶۷	۸/۰۹	۰/۰۸۰	۲	۰/۱۶	ادامه روند بوته‌کشی از مراتع باتوجه به افزایش قیمت نهاده‌های سوختی
۶۶	۷/۹۷	۰/۰۷۹	۱	۰/۰۷۹	نبود حمایت‌های لازم مراجع قضایی در برخورد با متجاوزان به منابع طبیعی
۸۳	۱۰/۰۲	۰/۱۰۰	۴	۰/۴	کمبود بارش‌های جوئی و تداوم خشک‌سالی‌ها و به دنبال آن افت توان تولیدی مراتع
۷۹	۹/۵۴	۰/۰۹۵	۳	۰/۲۸۵	تناسب‌نداشتن اعتبارات و تخصیص منابع ملی با اهداف کمی وظایف حاکمیتی بخش مرتع و بالابودن میزان فرسایش بادی و آبی در استان
۷۸	۹/۴۲	۰/۰۹۴	۳	۰/۲۸۲	بالابودن میزان فرسایش بادی و آبی در استان
۸۱	۹/۷۸	۰/۰۹۷	۳	۰/۲۹۱	توسعه مناطق بحرانی فرسایش بادی به دلیل خشک‌سالی
۶۹	۸/۳۳	۰/۰۸۳	۱	۰/۰۸۳	شیوع آفت‌ها و بیماری‌های مرتعی در اثر خشک‌سالی
۶۷	۸/۰۹	۰/۰۸۰	۲	۰/۱۶	تخریب مراتع برای تملک عرفی بر اراضی
۸۲۸	۱۰۰	۱	-	۲/۵۸	جمع

توسعه پژوهش های روستایی

تصویر ۲. ماتریس SWOT و نحوه تعیین راهبردها (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

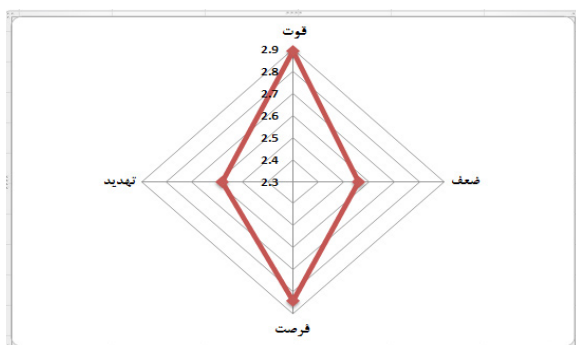
نقاط ضعف W	نقاط قوت S	ماتریس SWOT
استراتژی‌های WO	استراتژی‌های SO	فرصت‌ها O
استراتژی‌های WT	استراتژی‌های ST	تهدیدها T

مجله پژوهش‌های روستایی

از مجموع ضرایب نهایی عوامل به‌دست می‌آید. براساس تصویر شماره ۲ راهبرد غالب درباره موضوع بحث، راهبرد تهاجمی بود؛ از این رو باید از راهکارهایی با رویکرد تهاجمی، بر بحث مراتع در منطقه تأکید می‌شد؛ هرچند دیگر راهبردها را نیز می‌توان در نظر گرفت (قوت‌ها: ۲/۸۹، ضعف‌ها: ۲/۵۶، فرصت‌ها: ۲/۸۴ و تهدیدها: ۲/۵۸).

اولویت‌بندی راهبردها با استفاده از ماتریس QSPM

برای کمی‌کردن راهبردها، ماتریس QSPM به‌کار رفت؛ به‌گونه‌ای که براساس کمیّت حاصل، راهبردها مقایسه و اولویت‌بندی شد (تصویر شماره ۳). در جدول شماره ۶، نتایج نهایی این ماتریس بیان شده است. براساس تجزیه و تحلیل‌ها، کل راهبردهای ارائه‌شده در بیست راهبرد گنجانده شد که اولویت اول با راهبرد سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان باتوجه‌به غنای فراوان گونه‌های گیاهی و دارویی منطقه بود که براساس ماتریس QSPM، امتیاز درخور توجه ۱۴/۳ را کسب کرد. استفاده از دانش بومی و سنتی در زمینه مدیریت رواناب‌های سطحی در احیای مراتع با امتیاز ۱۴/۱۲ و وجود امکانات و شرایط لازم از جمله انرژی خورشیدی و سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان با امتیاز ۱۴/۰ و رشد تسهیلات بانکی با سود پایین و مزایای مناسب با امتیاز ۱۳/۸، در رتبه‌های بعدی اولویت قرار گرفت. از نظر

مجله پژوهش‌های روستایی

تصویر ۳. ماتریس ارزیابی موقعیت و اقدام راهبردی (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

راهبردهای محافظه‌کارانه ST (تهدیدها و قوت‌ها)

نوع سوم راهبرد، ترکیبی از قوت‌ها و تهدیدها بود. در این حالت، باید راهبردی تعیین می‌شد که با استفاده از قوت‌ها، تهدیدهای پیش رو جلوگیری شود. این راهبرد را، راهبرد «حداقل حداکثر» (ST) می‌نامند. از جمله این راهبردها عبارت بود از: کاهش تراکم دام در سطح مراتع در پهنه‌های مختلف باتوجه‌به وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی استان و توزیع مناسب در این زمینه، جلوگیری از انقراض گونه‌های گیاهی بومی با ارزش ژنیتیکی فراوان باتوجه‌به فعال‌سازی طرح‌های مرتعداری راکد و اجرای طرح‌های موفق از جمله طرح ترسیب کربن، جلوگیری از ادامه روند بوته‌کنی در مراتع باتوجه‌به وجود گونه‌های مختلف مرتعی با استفاده‌های مختلف و توان موجود در زمینه تأمین سوخت‌های فسیلی، جلوگیری از توسعه مناطق بحرانی فرسایش بادی در دشت‌های استان باتوجه‌به حضور گونه‌های گیاهی بومی مقاوم به تنش‌های محیطی و استفاده از کشت گیاهان صنعتی برای افزایش ارتباط عمیق‌تر بین بخش آموزش و پژوهش و اجرا در عرصه‌های منابع طبیعی.

راهبردهای تدافعی WT (تهدیدها و ضعف‌ها)

نوع چهارم راهبرد، ترکیبی از ضعف‌ها و تهدیدها بود. در این حالت هدف از تعیین راهبرد، کاهش ضعف‌ها و دوری از هرگونه تهدید است. این راهبرد را، راهبرد «حداقل حداقل» (WT) می‌نامند که مهم‌ترین آن‌ها بدین شرح بود: کاهش نوع دام غالب در مراتع و در نتیجه جلوگیری از انقراض گونه‌های گیاهی بومی و مرتعی، افزایش هماهنگی لازم بین دستگاه‌های اجرایی استان در عرصه‌های منابع طبیعی و در نتیجه دوری از هرگونه شکاف مدیریتی در سطوح مختلف آموزش و پژوهش و اجرا، افزایش میزان سرمایه‌گذاری در بخش مرتع و در نتیجه افزایش تناسب اعتبارات و تخصیص منابع ملی با اهداف کمی در این بخش و مرتفع‌شدن جایگاه‌ها و ارزش‌ها و خدمات اکولوژیکی و زیست‌محیطی مراتع.

برای تعیین راهبرد مناسب در زمینه مراتع منطقه، از ضریب نهایی هر بخش در الگوی SWOT استفاده شد. هر بخش ضریبی داشت که

که در زمینه مراتع استان خراسان جنوبی شناسایی و بررسی شد، می‌توان نتیجه گرفت که فرصت‌ها و قوت‌های موجود می‌تواند در رفع ضعف‌ها و تهدیدهای شناخته‌شده مؤثر باشد؛ چراکه منطقه مطالعه‌شده، فرصت‌های مختلفی از این دست داشت؛ وجود مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی در زمینه تحقیقات کاربردی، برخورداری از دانش بومی و سنتی در استفاده از رواناب‌های سطحی برای احیای مراتع، امکان سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان دارویی، استفاده از روش مدیریتی و نظام بهره‌برداری مطلوب (همخوان با نتایج تحقیق کاساری و پلات (۲۰۰۳) و بوگال و همکاران (۲۰۰۶) در زمینه اتخاذ نظام بهره‌برداری مناسب برای مراتع)، امکان توسعه خدمات گازرسانی به مناطق روستایی و جایگزینی سوخت‌های پاک و رشد تسهیلات بانکی با سود پایین برای مشاغل جانبی بهره‌داران به‌منظور کاهش فشار دام در مراتع.

اولویت، مرتفع‌شدن جایگاه‌ها و ارزش‌ها و خدمات اکولوژیکی و زیست‌محیطی مراتع با امتیاز ۷/۸۶ پایین‌ترین راهبرد تعیین شد. افزایش میزان سرمایه‌گذاری در بخش مرتع و در نتیجه افزایش تناسب اعتبارات و افزایش هماهنگی لازم بین دستگاه‌های اجرایی استان و کاهش نوع دام در مراتع و جلوگیری از انقراض گونه‌های گیاهی بومی، به‌ترتیب با امتیازهای ۷/۹۵ و ۸/۴۱ و ۸/۹۳ در رتبه‌های بعدی راهبردهای با اولویت پایین قرار گرفت.

بحث و نتیجه‌گیری

در بحث مراتع استان خراسان جنوبی عوامل مختلفی، چه به‌صورت محدودیت و چه به‌صورت ظرفیت، وجود دارد که می‌تواند به‌صورت مثبت یا منفی تأثیرگذار باشد. بنابراین باتوجه به عوامل داخلی و خارجی، اعم از فرصت‌ها، تهدیدها، قوت‌ها و ضعف‌ها،

جدول ۶. اولویت‌بندی مهم‌ترین راهبردهای مدیریت پایدار مراتع استان خراسان جنوبی (منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

ردیف	عنوان راهبرد براساس اولویت	QSPM
۱	سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان باتوجه به غنای فراوان گونه‌های گیاهی و دارویی منطقه	۱۴/۳
۲	استفاده از دانش بومی و سنتی در زمینه رواناب‌های سطحی در احیای مراتع	۱۴/۲
۳	وجود امکانات و شرایط لازم از جمله انرژی خورشیدی و سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان	۱۴/۰
۴	رشد تسهیلات بانکی با سود پایین و مزایای مناسب	۱۳/۸
۵	وجود دانش بومی و سنتی و همچنین توان چشمگیر کارشناسی	۱۳/۷
۶	کاهش محدودیت‌های عمده اکولوژیکی	۱۲/۵
۷	امکان بهره‌گیری از انرژی‌های خورشیدی و بادی در تأمین نیازهای انسانی و...	۱۲/۳
۸	توجه بیشتر به بخش گیاهان دارویی	۱۱/۴
۹	افزایش جایگاه مراتع استان باتوجه به فرصت کشت گیاهان دارویی	۱۱/۱
۱۰	کاهش دام و مازاد متکی به مراتع با استفاده از فرصت تسهیلات بانکی	۱۱/۰
۱۱	افزایش رغبت مرتع‌داران به بیمه مراتع باتوجه به وجود تسهیلات بانکی	۱۰/۵
۱۲	کاهش حضور دام در سطح مراتع در پهنه‌های مختلف	۱۰/۳
۱۳	جلوگیری از انقراض گونه‌های گیاهی بومی با ارزش ژنتیکی	۱۰/۲
۱۴	جلوگیری از ادامه روند بوته‌کنی از مراتع	۹/۸۹
۱۵	جلوگیری از توسعه مناطق بحرانی فرسایش بادی	۹/۷۴
۱۶	استفاده از کشت گیاهان صنعتی	۹/۴۴
۱۷	کاهش نوع دام غالب در مراتع و در نتیجه جلوگیری از انقراض گونه‌های گیاهی بومی	۸/۸۳
۱۸	افزایش هماهنگی لازم بین دستگاه‌های اجرایی استان	۸/۴۱
۱۹	افزایش میزان سرمایه‌گذاری در بخش مرتع و در نتیجه افزایش تناسب اعتبارات	۷/۹۵
۲۰	مرتفع‌شدن جایگاه‌ها و ارزش‌ها و خدمات اکولوژیکی و زیست‌محیطی مراتع	۷/۸۶

همچنین استفاده از انرژی خورشیدی در منطقه، می‌تواند در زمینه تأمین نیازهای سوختی به‌عنوان راهبرد تأثیرگذار باشد و خسارت وارد شده به مراتع را کاهش دهد. این یافته پژوهش به مدیریت انسانی مربوط می‌شود. نتیجه مطالعه **لینام و استافورد (۲۰۰۳)** که مسائل انسانی را بر کاهش تخریب مراتع مؤثر دانسته‌اند، با این بخش از تحقیق که انرژی خورشیدی را در زمینه کاهش تخریب مراتع تأثیرگذار می‌داند، سازگاری دارد؛ چراکه انرژی خورشیدی به بحث مدیریت انسانی مربوط است.

البته مسائل زیست‌محیطی، مانند خشک‌سالی و طوفان‌ها و مسائلی از این دست را که بیشتر از شرایط اقلیمی تأثیر می‌پذیرد، باید برنامه‌ریزی و مدیریت کرد که در واقع، جزو تهدیدها و ضعف‌ها به‌شمار می‌رود. نتایج تحقیقات **معین‌الدین (۱۹۹۳)** و **سایره (۲۰۰۴)** که خشک‌سالی و طوفان‌ها و مباحث اقلیمی را جزو مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار و خارج از اختیار انسانی در وضعیت نامناسب مراتع ذکر کرده‌اند، با نتایج این بخش از مطالعه حاضر مطابقت دارد.

به‌طور کلی در راستای کاهش ضعف‌ها و تهدیدها، باید بیشترین استفاده را از فرصت‌ها و قوت‌های موجود برد و توسعه پایدار را در مراتع منطقه جنبه عملی کرد. در پایان با توجه به نتایج، چند پیشنهاد در زمینه مراتع منطقه ارائه می‌شود:

۱. استفاده از راهبرد تهاجمی و تمرکز بیشتر روی راهکارهای آن در کنار دیگر راهبردها با هدف مدیریت بهینه مراتع استان؛
۲. وارد کردن ظرفیت‌های اقتصادی غیر از دامداری در منطقه از جمله ترغیب به کشت گیاهان دارویی و صنعتی و تغییر شیوه معیشت؛
۳. ارائه تسهیلات مالی به مردم برای تولید و ایجاد مشاغل اقتصادی غیروابسته به مراتع؛
۴. استفاده از انرژی خورشیدی و بادی به‌منظور کاهش فشار بر مراتع در راستای تأمین سوخت؛
۵. استفاده از دانش بومی غنی برای مقابله با مسائل زیست‌محیطی؛
۶. مدیریت بهتر منطقه در زمینه قانون‌گذاری مراتع و مسائل آبخیزداری؛
۷. جلوگیری از فرسایش بادی و نیز کاهش و متوقف کردن روند بوته‌کنی روستاییان؛
۸. ایجاد تعادل بین دام و ظرفیت مراتع در استان؛
۹. استفاده کلی از نتایج تحقیق از جمله راهبردها و اولویت‌بندی آن‌ها.

تشکر و قدردانی

در پایان از همه افراد و همچنین اداره منابع طبیعی و آبخیزداری استان خراسان جنوبی که در انجام این تحقیق همکاری و مشارکت داشته‌اند، تشکر و قدردانی می‌شود. این پژوهش حامی مالی نداشته است.

افزون بر این قوت‌هایی از این دست از ویژگی‌های مهمی بود که باید به آن توجه شود: انجام عملیات ممیزی مراتع در سطحی معادل ۸۰ درصد وسعت مراتع استان، وسعت زیاد عرصه‌های مرتعی، حضور گونه‌های گیاهی بومی مقاوم در برابر تنش‌های محیطی، غنای فراوان گونه‌های گیاهی دارویی و صنعتی و امکان استفاده چندمنظوره از مراتع استان. در واقع با استفاده از فرصت‌ها و قوت‌ها، باید ضعف‌ها را کاهش داد و تهدیدها را به کمترین میزان رساند. نتایج این بخش از تحقیق هریک، چه مستقیم و چه غیرمستقیم، با بخشی از نتایج تحقیقات **انصاری و همکاران (۲۰۰۸)**، **حسینی‌نسب و همکاران (۲۰۱۱)**، **هولچک و همکاران (۱۹۸۹)**، **کاساری و پلات (۲۰۰۳)**، **سایره (۲۰۰۴)** و **تیما و همکاران (۲۰۰۸)** سازگاری دارد.

موضوع مهم در منطقه مطالعه‌شده این است که مشکلات اقتصادی و زیست‌محیطی، مهم‌ترین عواملی محسوب می‌شد که بر مراتع اثر می‌گذاشت. به‌عبارت‌دیگر، از یک سو مسائل زیست‌محیطی از جمله خشک‌سالی‌ها و طوفان‌ها و شن‌های روان و از سوی دیگر، عملکرد انسانی مانند دخالت‌های بیش‌ازحد برای تأمین سوخت و چرای بی‌رویه دام‌ها و نبود برنامه‌ریزی مناسب در این زمینه، مراتع منطقه را به سمت وضعیت نامناسب‌تری پیش می‌برد. نتایج تحقیق **انصاری و همکاران (۲۰۰۸)** و **نجفی و همکاران (۲۰۰۸)**، نتایج این بخش از تحقیق حاضر را تأیید می‌کند. این نتایج نشان می‌داد که چرای بی‌رویه دام و نبود برنامه‌ریزی بر نامناسب‌شدن مراتع مؤثر بود.

برنامه‌ریزان باید راهبرد مناسبی در نظر بگیرند که به‌نظر می‌رسد با توجه به وضعیت موجود، بهترین گزینه «راهبرد تهاجمی» باشد. در این راهبرد با استفاده از قوت‌ها، از فرصت‌های تعیین‌شده برای بهره‌وری و ارتقای جایگاه سیستم (مراتع) استفاده می‌شود؛ یعنی قوت‌ها و فرصت‌ها به‌صورت مکمل در راستای بهبود شرایط مراتع مدنظر قرار می‌گیرد. کل راهبردهای ارائه‌شده در بیست راهبرد گنجانده شد که اولویت اول با راهبرد سرمایه‌گذاری در بخش گیاهان با توجه به غنای فراوان گونه‌های گیاهی و دارویی منطقه بود. این راهبرد بر اساس ماتریس QSPM، امتیاز درخور توجه ۱۴/۳ را کسب کرده بود. این توان اقتصادی برای مردم منطقه وجود دارد و سرمایه‌گذاری در این بخش، حداقل سبب می‌شود که از فشارهای وارده بر مراتع از طریق دام‌مآزاد کاسته شود؛ چراکه با سرمایه‌گذاری در زمینه گونه‌های گیاهی، بخشی از بار تأمین نیازهای اقتصادی مردم از سطح مرتع برداشته می‌شود و مشاغل غیر از دامداری با مدیریت بهتر، برای مردم فراهم می‌شود.

تحقیق **حسینی‌نسب و همکاران (۲۰۰۸)** نشان می‌دهد کمبود سرمایه‌گذاری در واحدهای مختلف و دیگر مشاغل در زمینه تخریب مراتع مؤثر بود. یافته‌های پژوهش آن‌ها با یافته این بخش از تحقیق حاضر همخوانی دارد. در این بخش، سرمایه‌گذاری در دیگر بخش‌ها از جمله گیاهان دارویی مهم شمرده شده است.

References

- Akbarzadeh, M., & Mirhaji, T. (2006). [Vegetation changes under precipitation in Steppic rangelands of Rudshur (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 13(3), 222-35.
- Ansari, N., Akhlaghi, J., Ghasemi, M. H. (2008). [Determination of socio-economic factors on natural resources degradation of Iran (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 15(4), 508-24.
- Archer, S. (1990). Development and stability of grass/woody mosaics in a subtropical savanna parkland, Texas, USA. *Journal of Biogeography*, 17(4-5), 453-62. doi: 10.2307/2845377
- Azarnivand, H., Namjoyan, R., Arzani, H., Jafari, M., & Zare Chahouki, M. A. (2007). [Localization of range improvement plans using GIS and comparing with suggested projects of range management plans in Lar Region (Persian)]. *Journal of Rangeland*, 1(2), 159-69.
- Bakhtiari, S. (2001). [Comparative analysis of the industrial Development provinces of the country (Persian)]. 18. *Iranian Journal of Trade Studies*, 6(22), 157-86.
- Barani, H. (2004). [Reckoning an analyzing of custom orders in order to range management unites (Persian)]. Paper presented at The 3th International Congress of Range and Range Management, Tehran, Iran, 8-10 August 2004.
- Bogale, A., Taeb, M., & Endo, M. (2006). Land ownership and conflicts over the use of resources: Implication for household vulnerability in eastern Ethiopia. *Ecological Economics*, 58(1), 134-145. doi: 10.1016/j.ecolecon.2005.07.002
- Casari, M., & Plott, C. R. (2003). Decentralized management of common property resources: Experiments with a centuries-old institution. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 51(2), 217-247. doi: 10.1016/s0167-2681(02)00098-7
- Center of Meteorological of South Khorasan Province. (2012). [Statistical annals (Persian)]. Birjand: Center of Meteorological.
- Eskandari, N., Alizadeh, A., Mahdavi, F. (2008). [Policies of range management in Iran (Rangeland technical office) (Persian)]. Tehran: Pooneh press.
- Georg, V. (1988). *Wealth, poverty and starvation*. New York: St. Martin's Press.
- Hardietal, R. (1997). *Mesuring sustainable development: Review of current practice*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Hedari, Q. (2010). [The factor influencing the participation of pastoralists in implementation of range management projects (Persian)] (PhD thesis). Gorgan: Gorgan University of Agricultural Sciences and Natural Resources.
- Holechek, J. L., Pieper, R. D., & Herbel, C. H. (1989). *Range management: Principles and practices*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Hosseini-Nasab, M., Barani, H., Dianati, Gh. A. (2011). [The examine of relationship between ownership and operational status of pasture (with emphasis on rangelands city of Arak) (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 17(1), 166-79.
- Kakumba, U. (2010). Local government citizen participation and rural development: reflections on Uganda's decentralization system. *International Review of Administrative Sciences*, 76(1), 171-186. doi: 10.1177/0020852309359049
- Kanamaru, M. (2005). *Approaches for systematic planning of development projects*. Dehli: Kodrigre.
- Khalighi, M. M., Khalighi, N., & Farahpoor, M. (2006). [Study of ecological and social sustenance of different exploitation methods (Case study: Karaj river watershed) (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 13(2), 82-93.
- Kraaij, T., & Milton, S. J. (2006). Vegetation changes (1995-2004) in semi-arid Karoo Shrubland, South Africa: Effects of rainfall, wild herbivores and change in land use. *Journal of Arid Environments*, 64(1), 174-92. doi: 10.1016/j.jaridenv.2005.04.009
- Lynam, T. J. P., & Stafford Smith, M. (2004). Monitoring in a complex world – seeking slow variables, a scaled focus, and speedier learning. *African Journal of Range & Forage Science*, 21(2), 69-78. doi: 10.2989/10220110409485837
- Mitchell, B. (2013). *Resource and environmental management*. Abingdon: Routledge.
- Moeineddin, H. (1993). [The process of ownership and rangeland in Iran (Persian)]. *Journal of Jangal va Marta'*, 29, 34-42.
- Moghaddam, M. R. (2007). [Range and rang management (Persian)]. Tehran: University of Tehran press.
- Mohamad, N. H., Kesavan, P., Razzaq, A. R. A., Hamzah, A., & Khalifah, Z. (2013). Capacity building: Enabling learning in rural community through partnership. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 93, 1845-9. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.128
- Moradi, H. R., Fazelpor, M. R., Sadeghi, H. R., Hosseini, Z. (2008). [The study of land use change on desertification using remote sensing in Ardakan area (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 15(1), 1-12.
- Najafi, B., Shirvanian, A., & Haghshenas, T. (2008). [Factors affecting pasture and meat production imbalance in Fars province: A case study of Koohtamak pastures in Darab (Persian)]. *Journal of Science and Technology of Agriculture and Natural Resources*, 12(45), 673-83.
- Papely Yazdi, M. H., & Labaf Khaniki, M. (2000). [Rangeland: Operational systems (Persian)]. *Geographical Research*, 15(2-1), 7-40.
- Planning Department of Statistics and Information. (2012). [Statistical annals south Khorasan Province (Persian)]. Birjand: Planning Department of Statistics and Information.
- Ggeitury, M., Ansari, N., Sanadgool, A., Heshmati, M. (2006). [The effective factores of destruction in Kermanshah rangelands (Persian)]. *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 13(4), 314-23.
- Rokneddin Eftekhari, A., & Mahdavi, D. (2006). [Approaches to the development of rural tourism by using SWOT: Lavasan small vilages (Persian)]. *Human Sciences MODARES*, 10(2), 1-30.
- Roseland, M. (1997). Dimensions of the eco-city. *Cities*, 14(4), 197-202. doi: 10.1016/s0264-2751(97)00003-6
- Saeedi Garaghani, H. R., Heidari, G., Barani, H., Alavi, Z. (2013). [Assessment of Problems rangeland permanent management in watershed land from exploitations view point (Case study: Damavand Summer Rangeland in Amol County) (Persian)]. *Journal of Range and Watershed Management*, 66(2), 277-86.
- Sayre, N. F. (2004). Viewpoint: The need for qualitative research to understand ranch management. *Journal of Range Management*, 57(6), 668-74. doi: 10.2307/4004026

Statistical Center of Iran. (2011). [*The census of population and housing in 2011* (Persian)]. Tehran: Statistical Center of Iran.

Timah, E. A., Ajaga, N., Tita, D. F., Ntonga, L. M., & Bongsiysi, I. B. (2008). Demographic pressure and natural resources conservation. *Ecological Economics*, 64(3), 475-83. doi: 10.1016/j.ecolecon.2007.08.024

Todaro, M. P. (1977). Economic development in the third world. *Population and Development Review*, 3(4), 510. doi: 10.2307/1971711

Willer, H., & Kilcher, L. (2009). *The world of organic agriculture: Statistics and emerging trend*. Switzerland: International Federation of Organic Agriculture Movements Publishing.